

УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПІДХОДІВ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

к.е.н, доцент *Прядка Т. М.*,

к.е.н. *Камінецька О. В.*,

к.е.н. *Недашківська Т. М.*,

асистент *Комарова Н. В.*,

асистент *Комаров Д. Ю.*,

Україна, Білоцерківський національний аграрний університет

Abstract. *Modern organization and economic approaches to agricultural land use in Ukraine do not ensure it's balanced shape, that directly negatively affects the level of agroecological safety.*

Solving the specified task requires search and reasoning conceptual aspects implementation acceptable level agroecological safety agricultural land use at commercial production of plant growing and establishing role of local communities in solving this problem during the administrative reform in Ukraine.

It should be stressed that solving the problem in a similar perspective automatically attracts an increase in the level food safety and contributes to the improvement of the economic situation in Ukraine.

This is explained by necessity the introduction of free economic conversion of agricultural land plots, which is due to an increase in the capitalization of agricultural land will provide acceleration of financial economic circulation and social-economic recovery.

An initial step towards solving a defined set of tasks is the implementation of an ecological economic assessment of the efficiency of land use of agricultural land, which opens the search path institutional leverage to ensure its effectiveness.

Keywords: *Agricultural land use, agroecological safety, agro-resource potential, plant growing, stockbreeding, soil cover, land security measures.*

Вступ. Нарощування прибутків агропідприємств за рахунок виснаження агресурсного потенціалу, яке відбувається зараз в Україні, створює загрози забезпеченню прийняттого рівня агроекологічної та продовольчої безпеки. Усунення загроз такого рівня висуває на порядок денний значимість інституціональних і економічних важелів у оновленні організаційно-економічних умов господарювання. Ці умови спрямовано на створення фінансово-економічної відповідальності господарюючих суб'єктів, що є дієвим аспектом для забезпечення відновлення і збереження агресурсного потенціалу.

Аналіз характеристик процесу землекористування, який запроваджується в Україні, доводить його незбалансований рівень, що підтверджується обсягами процесів деградації ґрунтового покриву. Забезпечення прийняттого рівня агроекологічної безпеки, при збереженні тенденції збільшення прибутків агропідприємств рослинницького профілю, вимагає ощадливого ставлення до використання основного ресурсного потенціалу – земель сільськогосподарського призначення. За існуючих соціально-економічних умов та з врахуванням євроінтеграційних прагнень України розв'язання цих завдань вимагає запровадження організаційно-економічних реформ інституційної складової з орієнтацією на посилення відповідальності господарюючих суб'єктів за якісні характеристики ресурсно-виробничої бази, тобто за стан агресурсного потенціалу регіону. Можна стверджувати, що формування фінансово-економічної залежності прибутків агропідприємств буде формуватись не лише від обсягів збору врожаїв та від якісного стану продукції, а і від показників якісного стану ґрунтового покриву, якого набувають землі сільськогосподарського призначення в результаті агровиробничого використання. Запровадження вільного економічного обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення прискорить виконання цього завдання.

Пошук шляхів розв'язання проблем збалансованого використання земель сільськогосподарського призначення та оптимальне співвідношення земельних угідь регіону є предметом багатьох досліджень. Серед національної школи окреслене коло питань широко розглядається під різним кутом зору. Зокрема, напрями теоретико-методологічного підґрунтя організації та прикладні аспекти забезпечення ефективності землекористування вивчалися І.К. Бистряковим, Ю.Г. Івановим, Б.І. Кочуровим, І.П. Гайдуцьким, П.Т. Саблуком,

Ю.О. Лупенко, М.Г. Ступенем, Є.В. Хлобистовим. Серед зарубіжних вчених вагомих внесок у дослідження даної проблематики зробили: Giacomo Grassi, George Boody, Vondracek Bruce, Hussein El Hage Hassan, Ana Freluh-Larsen та ін.

Аспекти формування та регулювання ринку для сектору сільськогосподарського землекористування вивчалися у роботах Л.М. Грановської, Д.С. Добряка, А.Г. Мартина, Л.Я. Новаковського А.М. Третяка, Yong Jiang та ін.

У світлі результатів доробків згаданих вчених потребують дослідження проблеми удосконалення системи інституційних та організаційно-економічних важелів забезпечення прийняттого рівня агроекологічної безпеки.

Метою даної статті є дослідження існуючої структури землекористування в Київській області та аналіз динаміки еколого-економічної ситуації для виявлення організаційно-економічних підходів, для посилення ефективності використання земельних ресурсів регіону, які сприятимуть переходу до сталого агровиробництва.

Київська область через фізико-географічне положення та особливості природно-ресурсного потенціалу посідає особливе місце в аграрній сфері економіки як один із найбільш розвинутих індустріально-аграрних регіонів України.

Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови Київщини зумовлюють розвиток сільського господарства. Київщина - це один із найбільш розвинутих індустріально-аграрних регіонів України. Рівень інвестиційної привабливості аграрного сектора Київської області майже удвічі перевищує середній показник по Україні. Сільськогосподарська освоєність території області становить 59,5%, а розораність - 48,1%. За даними Головного управління Держгеокадастру в Київській області загальна площа земельного фонду Київської області станом на 01 січня 2017 року становить 2816,2 тис. га (4,8% території України), в т. ч. землі сільськогосподарського призначення - 1789,4 тис. га, до числа яких входять 1660,3 тис. га сільгоспугідь, 1354,2 тис. га з яких - рілля.

Площа сільськогосподарських земель в адміністративних межах області становить 2812,1 тис. га або 59,6% території, з яких 1366,7 тис. га займає рілля (48,6%), 16,8 тис. га – перелogi (0,6%), 40,7 тис. га – багаторічні насадження (1,4%), 251,7 тис. га -сіножаті та пасовища. Значну частину території області займають ліси та інші лісовкриті площі – 651 тис. га (23 %), з яких вкрита лісовою рослинністю площа становить 593,6 тис. га (21 %). (Київська обласна державна адміністрація, 2017)

Надмірне антропогенне навантаження на агроекосистеми призвело до неконтрольованого розвитку деградаційних процесів, насамперед ерозії, дефляції, заболочування, перезволоження, дегуміфікації, втрат поживних речовин та ін. Деградація земель характеризується поступовим нарощуванням темпів одночасно із сільськогосподарським розвитком регіону та держави (таблиця 1). Найважливішими чинниками, які спричинюють деградацію земель, є високий ступінь розораності території країни, необґрунтоване формування нових сільськогосподарських землекористувань, низький рівень фінансового забезпечення заходів з охорони земель (ґрунтів) та ін.

Таблиця 1. Поширеність процесів деградації земель в Київській області

Види деградованих земель	Площа земель, підданих впливу, тис. га	% від загальної площі території
1	2	3
Дефляційно небезпечні землі (с/г угіддя)	667,7	23,7
Землі (с/г угіддя), піддані водній ерозії	134,6	4,8
Землі (с/г угіддя) із кислими ґрунтами	514,1	18,3
Землі (с/г угіддя) із засоленими ґрунтами	41,2	1,5
Землі (с/г угіддя) перезволожені	35,2	1,3
Землі (с/г угіддя) заболочені	28,2	1,0
Землі (с/г угіддя) кам'яністі	-	-
Забруднені землі (с/г угіддя), що не використовуються у с/г виробництві	83,3	3,0

Джерело: сформовано на основі даних Київської обласної державної адміністрації станом на 2017 рік.

До негативних наслідків належить нехтування сільськогосподарськими товаровиробниками науково обґрунтованих сівозмін та поширення монокультур. Протягом 2000 – 2016 рр. в Київській області відбулися різкі зміни в структурі посівних площ основних

сільськогосподарських культур: по-перше, збільшилися площі під технічними культурами з 9,5 до 18,4% (тут першість задають соя, соняшник, ріпак); по-друге, суттєво збільшилися площі під кормовими культурами - з 41,7 до 58,8%. Це перевищує науково обґрунтовані межі розміщення ґрунтовиснажувальних культур, що свідчить про хижацьке використання (Остапчук, 2017).

У результаті ерозійних процесів з усієї площі сільськогосподарських угідь у середньому за рік змивається до 500 млн тон родючого ґрунту, у якому міститься до 24 млн тон гумусу, 0,964 млн тон азоту, 0,678 млн тон фосфору та 9,4 млн тон калію, що еквівалентно 320-330 млн тон органічних добрив, а еколого-економічні збитки внаслідок ерозії перевищують 9 млрд грн. Втрати продукції землеробства від ерозії, за експериментальними оцінками, перевищують 9-12 млн тон зернових одиниць у рік. (НААН, 2008)

Нами обґрунтовано необхідність формування збалансованих систем землекористування Київської області в умовах інтенсифікації аграрного виробництва й запропоновано основні напрями оптимізації землекористування на регіональному та місцевому рівнях.

Система підходів щодо реалізації сільськогосподарського землекористування в Україні доводить, що нарощування рівня антропогенного навантаження на агроєкосистему призводить до негативних деструктивних змін стану земель, що несе потенційну загрозу рівню агроєкологічної і продовольчої безпеки. За існуючих організаційно-економічних умов товарного виробництва у рослинницькій галузі не прослідковується тенденцій до позитивних змін щодо розширення комплексу реалізації землеохоронних заходів та ощадливого ставлення до використання земель сільськогосподарського призначення. Натомість збільшення прибутків і врожайності, розширення площ ріллі провокують зниження рівня агроєкологічної безпеки, поширення процесів ерозії та деградації, зниження запасів гумусу та рівня родючості земель.

Обсяги виробництва продукції за певний проміжок часу визначають продуктивність праці, нарощування показників якої залежить від характеристик процесів поділу праці, ефективності використання ресурсів. У сільськогосподарському виробництві, і у рослинництві перш за все, базовим ресурсом є земля. Характеристики використання агроугідь та їх агрохімічний стан мають прямий вплив на продуктивність виробництва. З іншої сторони відновлення і збереження родючості земель та впровадження заходів з її підвищення сприяють зростанню продуктивності праці у агровиробництві. Хоча, рівень продуктивності праці в Україні і є достатньо низьким та за оцінками спеціалістів складає у промисловому виробництві лише 10 % від рівня продуктивності праці США (Гриньова, Шульга, 2010), проте спостерігається його постійне зростання у сільськогосподарській галузі. За статистикою динаміка показників продуктивності праці у аграрному виробництві як України, так і Київської області, демонструє постійне зростання, рис.1., в Україні станом на 2017 рік майже вдвічі, а у Київській області у понад 1,5 рази перевищило аналогічні показники для рослинництва за 2008 рік (Державна служба статистики України, 2018).

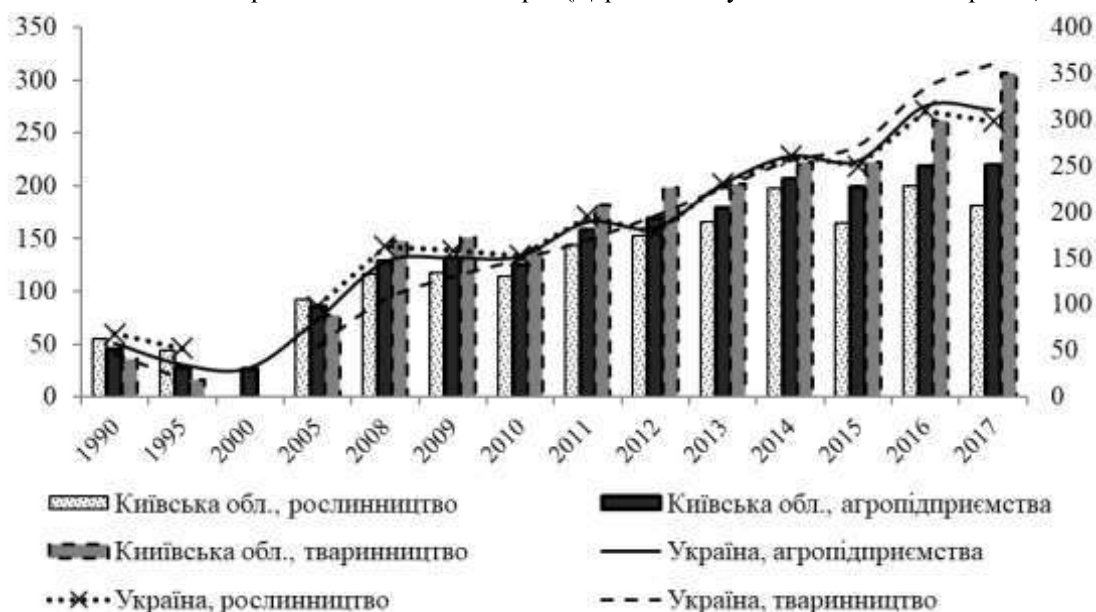

Рис. 1. Продуктивність праці сільськогосподарського виробництва, тис. грн на 1 зайнятого
Джерело: розроблено авторами за даними Державної служби статистики України станом на 2018 рік

Природньо, що зазначене супроводжується збільшенням врожайності основних груп культур (табл. 2) і в першу чергу тих, що мають високі показники рентабельності, наприклад, рентабельність виробництва зернових в Україні зросла за період 2012 – 2017 років майже на 47% (Державна служба статистики України, 2018).

Таблиця 2. Характеристики агровиробничої діяльності в Україні і Київській обл.

Показник	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Валова продукція у цінах 2010 р., тис. га:								
- Україна	145502,0	106329,6	92838,9	114479,9	120591,4	168439	185052,1	179474,6
- Київська обл.	6924,0	5977,9	4722,3	5684,8	6753,9	8715,6	10348,9	9161,3
Урожайність ц/га:	в Україні							
зернові	35,1	24,3	19,4	26,0	26,9	41,1	46,1	42,5
кукурудза	38,7	29,2	30,1	43,2	45,1	57,1	66	55,1
ріпак	14,5	8,5	8,4	14,6	17,0	25,9	25,7	27,9
соняшник	15,8	14,4	12,2	12,8	15,0	21,6	22,4	20,2
Урожайність ц/га:	в Київській області							
зернові	35,6	27,9	24,7	34,2	33,0	51,4	58,7	45,6
кукурудза	41,7	34,4	43,0	64,8	54,1	61,9	74,1	60,2
соняшник	18,0	9,0	10,0	16,6	13,5	27,8	25,6	26,5
ріпак	11,6	9,7	11,7	13,7	18,4	25,2	27,3	24,1
Відмінність між показниками урожайності для України (=100%) і Київської обл., %								
зернові	1,4	14,8	27,3	31,5	22,7	25,1	27,3	7,3
кукурудза	7,8	17,8	42,9	50,0	20,0	8,4	12,3	9,3
соняшник	23,9	5,9	18,8	13,7	-20,6	7,3	-0,4	-5,0
ріпак	-26,6	-32,6	-4,1	7,0	22,7	16,7	21,9	19,3

Джерело: сформовано на основі аналізу даних Державної служби статистики України станом на 2018 рік.

В той же час існують неоднозначні тенденції у динаміці площі ріллі. В Україні вони збільшились за аналогічний період майже на 71 тис. га, а у Київській області – зменшились більш як на 9 тис. га (рис. 2.2), що сприяє підвищенню рівня антропогенного навантаження на агроландшафт.

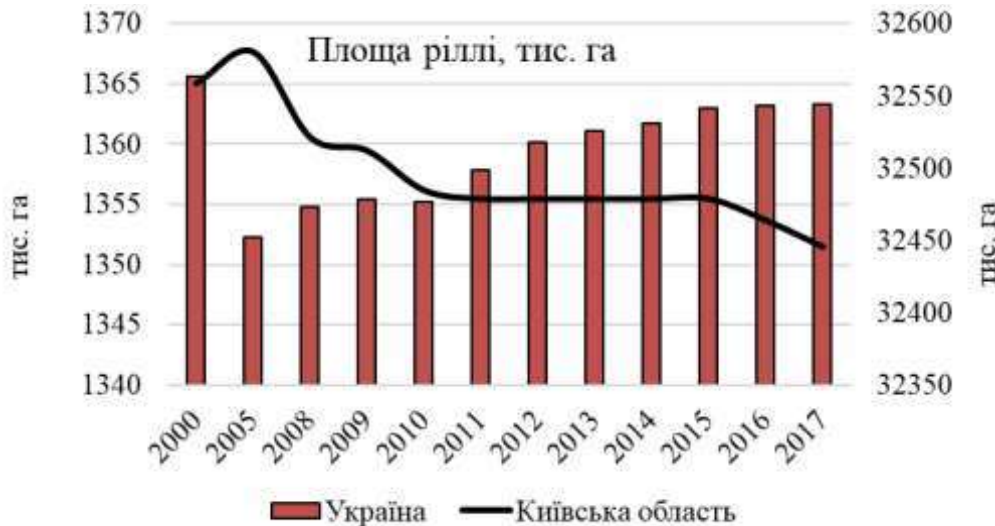

Рис. 2 Динаміка площі ріллі, тис. га

Джерело: сформовано на основі аналізу даних Державної служби статистики України станом на 2018 рік

Отже, підвищується інтенсифікація виробництва рослинницької продукції, що саме по собі не є негативним фактом, але висновок не може бути однозначним, з огляду на динаміку структури витрат на виробництво сільськогосподарської продукції в агропідприємствах України, а саме, стабільно перше місце у загальному обсязі усіх матеріальних витрат, які формують собівартість продукції посідають витрати на мінеральні добрива, які за період 2012 – 2016 роки збільшились з 16,6 % до 20,5 %, у 2017 р. вони склали 12,3 %, зберігаючи за собою першість. Натомість, частка витрат на корми демонструє стабільне скорочення з 20,8 % у 2012 р. до 10,3 % у 2017 р. Аналогічні тенденції спостерігаються у структурі витрат агропідприємств на оплату праці, які у 2012 р. становили 9,2 %, а у 2017 р. – скоротились до 5 % та з амортизаційними відрахуваннями, які зменшились у 2017 р. до обсягу 4,7 % від 5,3 % у 2012 р. Також спостерігається скорочення частки відрахувань на соціальні заходи з 3,4 % у 2012 р. до 1,2 % у 2016 р. та у 2017 р. вони були на рівні 1,1 %. (Бутрим та інші, 2019)

Вирішальний вплив на погіршення агрохімічних властивостей ґрунтового покриву спричинює стрімке скорочення обсягів фінансування впровадження землеохоронних заходів. Спостерігається стабільне скорочення обсягів реалізації таких заходів як вапнування, яке, наприклад, у 2015 р. здійснено лише на 2,4 % від загальної площі кислих ґрунтів України із щорічно мінімально необхідних 20 %, а у Київській області обсяги реалізації цих робіт скоротились від 5,6 тис. га у 2011 р. до 0,8 тис. га у 2015 р. (Яцук, 2017) Як наслідок, винос кальцію з рослинною продукцією і вилугування з ґрунтового профілю (процес декальцинації) призводить до втрати найціннішої частки ґрунту – гумусу. Крім того, за даними національної статистики, будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд майже припинено (у 2010 р. збудовано 8,5 км, у 2015 р. – 0,2 км), залуження деградованої ріллі скоротилося від 1 тис. га у 2010 р. до 0,2 тис. га у 2015 р., впровадження рекультивациі з 0,5 тис. га у 2010 р. до 0,1 тис. га у 2015 р. Фінансування впровадження заходів з охорони земельних угідь за 1991–2007 рр. скоротилося у 25 разів. (Державна служба статистики України, 2018)

У результаті близько 50 % земель сільськогосподарського призначення зазнали дії деградаційних процесів. Перші ознаки відображення дисбалансу проявляються у вигляді зменшення вмісту органічної речовини у ґрунті, підвищення рівня його кислотності, дегуміфікації, посилення ерозійних процесів, засолення ґрунтів, що врешті-решт призводить до втрати ґрунтової родючості.

Результати досліджень. Організація землекористування агропромислового виробництва потребує реформування як для України в цілому, так і для Київської області зокрема, з метою забезпечення екологічної ефективності за умови збереження економічних показників господарювання. Вимагає удосконалення інституційна компонента організаційно-економічної структури агровиробничих процесів у напрямі посилення відповідальності виробників за рівень агроекологічної безпеки територій, і перш за все тих, діяльність яких орієнтована на виробництво товарної продукції рослинництва. Одним із завдань цих змін має стати формування фінансово-економічної залежності обсягів прибутків агропідприємств не лише від обсягів збору врожаїв, а і від якісного стану продукції та ґрунтового покриву, якого набувають землі сільськогосподарського призначення в результаті впровадження агровиробничої діяльності. Інституціональне регулювання процесів сільськогосподарського землекористування на шляху розв'язання проблем забезпечення прийнятної рівня агроекологічної безпеки має високий потенціал щодо формування правового й організаційно-економічного середовища у відповідності до ринкових принципів. Серед першочергових завдань цих змін, орієнтуючись на думку інших дослідників (Грановська, 2009), можна визначити:

- розвиток природоохоронного законодавства у напрямі посилення екологічних обмежень та вимог з чіткою регламентацією процесів природокористування і в першу чергу, сільськогосподарського землекористування з врахуванням умов запровадження вільного економічного обігу земельних ділянок;
- орієнтація виробничих процесів на досягнення рамок міжнародних стандартів агротехнологій, посилення ландшафтної підходу у організації процесів землекористування і забезпечення заданих параметрів якості виробництва агропродукції, що створює необхідні передумови залучення національної продукції до операцій на міжнародних ринках;
- формування системи фінансово-економічних стимулів і важелів при трансформації податкової, кредитної і цінової політики ресурсозбереження, використання екологічно безпечної техніки, застосування новітніх технологій і матеріалів;

- забезпечення впровадження системи екологічного менеджменту та аудиту з оцінкою рівня ефективності виробництва і реалізації продукції на всіх ієрархічних рівнях управління з урахуванням регіонального виміру.

Розв'язання цього завдання потребує удосконалення законодавчої бази. До останнього часу в Україні опрацьовано лише проект Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2021 року, в меті якої не згадано про необхідність відновлення і збереження агроресурсного потенціалу, а лише у одному із підпунктів задекларовано наміри здійснення заходів боротьби з деградацією сільськогосподарських земель, опустелюванням та водною і вітровою ерозіями. (Офіційний вісник України. 2016)

Задекларовано приблизні обсяги фінансування цієї програми на рівні понад 81 млрд. грн, у якості джерел яких майже на 97 % запропоновано розглядати державний бюджет, 2 % - місцеві бюджети, решту фінансування – за рахунок інших джерел надходження. Вагомим джерелом доходів місцевих бюджетів є плата за землю (у структурі доходів займає 12,2%), що відноситься до податку на майно і є складовою місцевих податків. У звітному періоді (січень-квітень 2019 р.) місцеві бюджети отримали 10,2 млрд грн плати за землю, що на 2,7% більше від надходжень за аналогічний період минулого року. У бюджетах обласних територіальних угруповань приріст склав 11,2% (204,7 млн грн). (Офіційний вісник України. 2016)

Але простої декларації необхідності зазначених видів діяльності недостатньо. Зараз назріла необхідність прийняття Державної програми використання та охорони земельних ресурсів сільськогосподарського призначення з її розширенням на регіональному рівні у вигляді обласних підпрограм, які повинні містити комплекс науково обґрунтованих заходів з врахуванням місцевих ґрунтово-кліматичних умов, еколого-економічних особливостей агровиробництва та у підсумку забезпечувати соціально-економічний розвиток. Системним продовженням такої програмної діяльності має стати розвиток запланованого до впровадження комплексу науково обґрунтованих землеохоронних заходів зі встановленням орієнтовних строків їх впровадження, обсягами вартості робіт з їх реалізації та визначенням диверсифікації джерел фінансування, в числі яких поступово посилюється роль місцевих бюджетів.

Наряду з впровадженням адміністративно-територіальної реформи, слід підкреслити важливість активізації завершення земельної реформи, і перш за все, запровадження вільного економічного обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Це сприятиме наповненню бюджетів всіх рівнів, збільшенню обсягів оборотних фінансових ресурсів агровиробників через фінансово-економічний інструмент - заставу. Реалізація цього інструменту потребує врахування суті процесу застави земельних ділянок сільськогосподарського призначення, узгодження аспектів земельних, аграрних, цивільно-правових відносин. Тут з'являється нормативно-законодавча колізія національного законодавства: поширені в Україні форми використання земель виробниками сільськогосподарської продукції ґрунтуються переважно більшістю на залученні орендних інструментів, що не надає права розпоряджатися землею як власністю. Саме ця обставина і є істотною перешкодою для отримання банківських кредитів, адже фінансово-кредитні установи не одержують матеріального забезпечення для виданих позикових коштів. Нині сільгоспвиробники можуть отримувати кредити під заставу майбутніх врожаїв. Через важко прогнозовані потенційні обсяги майбутніх врожаїв за існуючих природно-кліматичних та фінансово-господарських умов, за відсутності в Україні системи прогнозування врожаїв та цін на сільськогосподарську продукцію, моніторингу та прогнозування стану і кон'юнктури зовнішніх ринків є дуже ризикованим. Високі рівні ризиків є однією з умов високих відсоткових ставок видачі кредитів банками, що підвищує рівень ризику банкрутства для виробників сільськогосподарської продукції. Високі кредитні ставки не є характерною ситуацією для країни з розвиненою ринковою економікою. Зокрема, в ЄС порівняно з умовами України рівні кредитних ставок є достатньо прийнятними і становлять 5 – 6 % (Мартин, 2011), а у випадку кредитування агровиробничого сектору, ці параметри намагаються знизити до 3 %. Але основна причина перешкод пояснюється майновими правами власності. При цьому, також, суттєвим обтяженням є той факт, що згідно із статтею 133, частини 4 ЗКУ (ВРУ, 2019) заставаотримувачами ділянок сільськогосподарських земель можуть виступати тільки банки, відповідно агровиробник, який потребує на поточний момент обігових коштів, не може звернутися за позику під заставу земельної ділянки, до іншого фінансово-кредитного джерела.

Висновки. З огляду на викладене, стає очевидним, що сучасні організаційно-економічні підходи до сільськогосподарського землекористування в Україні не забезпечують його збалансованого стану. Статистично підтверджено існування нарощування прибутків

агророзвитку, що засновано на використанні земельних ресурсів. При цьому отримання товарної продукції рослинництва відбувається за рахунок виснаження агроресурсного потенціалу територій. Визначено концептуальні аспекти забезпечення прийнятної рівня агроекологічної безпеки сільськогосподарського використання земельних угідь при виробництві товарної продукції рослинництва. Висвітлено роль місцевих громад у розв'язанні цієї проблеми у світлі адміністративної реформи в Україні та підкреслено значимість запровадження вільного економічного обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Розширене залучення інституціональних важелів щодо управління процесами використання земель сільськогосподарського призначення з метою забезпечення прийнятної рівня агроекологічної безпеки здатне забезпечити удосконалення правового й організаційно-економічного середовища господарювання посилює позиції України на шляху реалізації євроінтеграційних прагнень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Програма проведення інвентаризації та нормативної грошової оцінки земель у Київській області на 2017-2020 роки. Київська обласна державна адміністрація, 2017. 14 с.
2. Концепція охорони ґрунтів від ерозії в Україні. Національна академія аграрних наук, 2008. 60 с.
3. Наукові та прикладні основи захисту ґрунтів від ерозії в Україні : монографія. Харків, 2010. 460 с.
4. Остапчук Л. В. Формування збалансованих систем землекористування в Київській області [Електронний ресурс] / Людмила Вікторівна Остапчук // Збалансоване природокористування. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://natureus.org.ua/repec/archive/3_2017/19.pdf.
5. Гриньова В.М., Шульга Г.Ю. Економіка праці та соціально-трудові відносини: навч. посіб. Київ, 2010. 310 с.
6. Сільське господарство України 2017. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. 245 с.
7. Наукові дослідження з моніторингу та обстеження сільськогосподарських угідь України за результатами X туру (2011–2015 рр.); за ред. І.П. Яцука. Київ: ДУ «Інститут охорони ґрунтів України», 2017. 66 с.
8. Інституційні важелі забезпечення еколого-економічної ефективності сільськогосподарського землекористування / О. В.Бутрим, В. В. Дорошук, Н. В. Комарова, Ю. Є. Терещенко. // Вісник аграрної науки. – 2019. – №2. – С. 66–73.
9. Рослинництво України 2017. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. 222 с.
10. Грановська Л.М. Еколого-збалансоване природокористування в умовах поліфункціональності територій. Херсон, 2009. 417 с.
11. Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437. Офіційний вісник України. 2016. № 24. С. 960.
12. Мартин А. Регулювання ринку земель в Україні: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп, 2011. 252 с.
13. Иванов Ю.Г., Кочуров Б.І. Природоохранный зонирование территории административной области. Ландшафтный анализ природопользования. Москва: МФГО, 1987. С. 12–19
14. Екологічний паспорт Київської області. Київська обласна державна адміністрація, 2018. 194 с.
15. Земельний кодекс України. Верховна Рада України, 2019. 113 с.